
E-LOGOS
ELECTRONIC JOURNAL FOR PHILOSOPHY/2002
ISSN 1211-0442

Možnosti poznání, gnoseologický optimismus a exaktní vědy
Martin Panuška

*"Pokud se matematické věty vztahují na skutečnost, nejsou jisté, a pokud jsou jisté,
nevztahují se na skutečnost."*

Albert Einstein

Úvod

Již od pradávna se filosofové snažili najít odpověď na otázku „kde končí (lidské) poznání“. Tato otázka je však jen součástí mnohem komplexnějšího tazání a kladení otázek, týkajících se vrozeného deterministického pojetí, stavby a účelu lidského mozku, našeho okolí, které skrze naši duši vnímáme a popisujeme, jakožto i možnosti sociální interakce při úsilí o maximalizaci dosažených výsledků věd. Vůbec však nejpodstatnější a vše určující otázkou je ale „Co je pravda a jaký je její vztah ke konečnosti poznání?“.

Rád bych se v tomto eseji zabýval rozpory, které mohou při zodpovídání otázek výše uvedených nastat, a navrhnul jejich možné řešení tak, jak se mi jeví a připadá přirozené. Pokusil bych se rovněž tuto oblast zmapovat nezávisle na již známých filosofických postojích jen s jejich občasnou zmínkou či odkazem.

§1 Pravda

Pravda je jistě základní hodnotou poznání. Při její definici můžeme narazit na několik obtíží.

- 1) subjektivnost vs. objektivnost
- 2) stanovení hodnoty
- 3) omezenost pojmu

Snažíme-li se tedy vymezit pojem pravdy, musíme nutně předpokládat jistá kritéria a rovněž účel, ke kterému se určení „pravdy o pravdě“¹ snažíme nalézt. Právě zohlednění účelu je pro pravdu často daností, která radikálně mění její povahu. Objímá totiž v sobě řešení subjektivnosti vs. objektivnosti, hodnoty i omezení. Z vlastní zkušenosti všichni víme, že pravda bývá o stejných věcech, materiální i nonmateriální povahy často různá. Různé strany zájmu nám (např. v podobě výrobku či prostě jen názoru) představují pravdu v rozličných podobách, které si často odporují a navzájem se vyvracejí. Utilitaristický náhled na účel (následek) a subjektivismus takovému jednání přímo nahrává. Účel je skutečně pro pravdu alfou a omegou, z čehož však nutně vyplývá jeho (její) vyloženě existenciální

¹ Úmyslně formuluji vymezení pojmu pravdy, tedy její definici, jako „pravdu o pravdě“ – umožňuje totiž letmým pohledem zjistit zacyklenost definice (bludný kruh) a tudíž možnost jejího zpochybnění.

charakter. Pravda totiž velice úzce souvisí s dalším pojmem pro moderní civilizaci našeho druhu nezbytným – svobodou. Zde bych rád připomenul Hayekovo pojetí svobody, jakožto možnosti rozhodování dle vlastní vůle, na které je nutno dogmaticky trvat, čímž se tato stává de facto ideologií moderních demokratických civilizací.² V lidských dějinách nemusíme hledat dlouho, abychom zjistili, kde pravda neuspěla (hledáme-li úspěch pravdy (svobody) v úspěchu lidu, žijícího bez poroby, spokojeně). Tento neúspěch je těsně svázán s účelem, za kterým byla konstruktéry těchto dějin nacházena její definice.³

My se však budeme snažit o maximální možné „správné“ vymezení a odhlédneme od pochybných účelů. Naším účelem bude pouze předmět eseje. Potom můžeme, s přihlédnutím ke všem subjekt-objektovým teoriím, jakožto i k teorii kumulativismu, pravdu, ve své obecnosti, definovat.

Pravda je, co se týče jejího existenciálního, transcendentálního pojetí entitou nezávislou na subjektu, který pravdu, resp. nepravdu vnímá. Její závislost existuje jen pokud se jedná o bytí, resp. nebytí subjektu. Pokud subjekt totiž *není*, pak se k němu nemůže pravda nijak pojit. Analogicky tak, pokud subjekt vnímání vznikne (*je*), pravda existuje. Její podoba jde však mimo subjekt a tento ji je schopen pouze vnímat (je-li toto z hlediska duchovních hodnot, vlastních inteligenčních aj. dispozic možné), nikoli měnit (tedy aspoň ne přímo – výkladem pravdy, skrze činy subjektu se pravda samozřejmě mění). Subjekt tak dává pouze vzniknout pravdě, či zaniknout.⁴ Z tohoto jistě plyne, že pravda může být zakotvena jen a pouze v myslích myslících bytostí, ne však jednotlivě, nýbrž jako zrcadlo těchto myslí v kolektivním pohledu. Jednotlivá mysl není nositelem pravdy a jejím tvůrcem, je pouze zpřítomňujícím elementem instance vnímané pravdy.

§2 Determinismus⁵

Determinismus jako „filosofický postoj“, podle něhož je veškeré dění reality (včetně duchovní) předem a nevyhnutelně určeno (zpravidla všeobecnou kauzální souvislostí) můžeme hledat již u malých dětí⁶. Od narození, procesem zkoumání a poznávání se v dítěti tříbí nové znalosti, které však ve svém počátku nabývají podoby danosti, stejně jako veškeré události. Prostřednictvím premisy „upustím hračku“ po několikerém vyzkoušení vznikne u dítěte závěr „spadne na zem“ a tento nově nabytý poznatek se stane kauzálním podkladem pro další usuzování. Až později začne na dítě působit filosofie pojímaná okolím a pro dítě tedy určující. Až později si dítě z nábožensky založených rodin začíná uvědomovat, co je Bůh, či prostě, co je absolutno, nebo transcendence (uvědomovat si abstrakci apod.). Tím vzniká u každého z nás prvotní sklon k posuzování věcí a

² Nemůžu necitovat klasické dílo George Orwella 1984: „Svoboda znamená svobodně prohlásit, že dvě a dvě jsou čtyři. Jestliže toto je dáno, všechno ostatní z toho vyplývá.“

³ Příkladem může být filosofie marxismu (ne samotná!), jako nástroj na hledání pravdy pro totalitní režim. Pojem ideologie, jeho definice (tedy pravda o pojmu) byla zcela převrácena a využita k nekalým účelům.

⁴ Nebude-li lidstvo, nebude nikdo, kdo by pravdu vnímal, pravda nebude.

⁵ Z latinského *determinare* - ohraničovat, určovat.

⁶ Filosofický postoj nahrazuje u dětí „vrozený neuvědomělý sklon“.

událostí deterministicky. Tento sklon bývá pozdějším vývojem dokonale utlumen novými znalostmi, úsudky, výchovou.

Prvotně deterministické pojetí, tak, jak zde bylo vysvětleno, můžeme rozpoznat v praxi ve středověku, kde přecházelo v běžný názor lidí (nutno podotknout, že v tomto případě šlo do značné míry o výchovu, která utvrzovala v deterministickém, až predestinačním⁷ světonázoru). I v pozdějších dobách však můžeme najít případy deterministického politického názoru (absolutismus, diktatura), rovněž však i jednotlivé filosofické postoje vycházející právě z determinismu.

V dnešním pojetí a dnešní době, ale i historii byl však determinismus vždy přítomen, ač skrytý a potlačený. Je totiž důvod domnívat se, že právě determinismus byl a je hnacím motorem poznání a touhy po moudrosti vůbec.

Obnovený znovuzrozený determinismus v nás umožňuje, aby člověk a potenciální vědec začal pracovat, myslet a skrze ustavené potřeby se snažil naplnit ono pojetí nevyhnutelné danosti – vlastním přičiněním. Člověk-vědec se pak pokouší o zachytitelnost toho, co ještě nebylo zachyceno a jeho jednání je motivováno právě snahou o maximální popsatelnost prostoru a času. Snahou o dosažení dokonalé pravdy alespoň z vědeckého hlediska (ačkoli se sám může domnívat, že to není možné). Poznání dokonalé pravdy (potažmo absolutní pravdy) by pak nutně vedlo opět k determinismu.

Zajímavé je, že z praxe víme o případech, kdy se toto prvotní opojení střetává s rezignací na tradiční představu kauzální podmíněnosti všech jevů, či přinejmenším na její racionální zachytitelnost, která posléze může přerůst až v tychismus⁸. Důvodem takové rezignace může být pro mnohé např. Heisenbergův princip neurčitosti⁹ či paradox Schrödingerovy kočky¹⁰ (nutno ovšem dodat, že právě omezenost reálných věd a jejich metodická abstrakce je tvůrcem těchto „nesrovnalostí“ – mnohé z nich jsou podchytitelné metafyzikou).

Fyzika, jako přírodní věda, nezakládá ontologii, která by byla přijatelná všeobecně. Z tohoto možného omylu pak vzniká "paradox absolutního determinismu", který je pak vinou nepochopení jádrem tvrdých sporů a nedorozumění. Bývá charakterizován Laplaceovým výrokem: „Kdyby existovala nekonečná inteligence vládoucí nekonečnou informací, existovala by pro ni budoucnost stejně reálně jako současnost a minulost...“

⁷ V náb.-teol. praxi. Bůh vše určuje, vše je dáno, osudovost.

⁸ Rozhodující význam má náhoda. Stoupencem například C. S. Peirce.

⁹ „Je jenom jedna cesta ven z dilematu. Sherlock Holmes říkal: ‚Když vyloučíme všechno, co je možné, to, co zbude, ať už je to jakkoli nepravděpodobné, musí být pravda.‘ Nedělitelný elektron musel projít oběma šterbinami zároveň! Jeho pohybový stav je superpozicí stavu, kdy prochází šterbinou 1, a stavu, kdy prochází šterbinou 2. To, co je klasicky naprosto nepřijatelné, je v kvantové mechanice naopak naprosto nevyhnutelné.“ (John Polkinghorne: Kvantový svět, nakl. Aurora, str. 65)

¹⁰ Vyjdeme-li z předešlé poznámky pod čarou, můžeme podat zjednodušený výklad paradoxu. Předpokládejme, že na krabici, v níž je kočka uzavřena, je napojen smrtelný plyn. Projde-li foton/elektron šterbinou 1, dojde k vypuštění plynu do krabice, projde-li šterbinou 2, tak k tomu nedojde. Než zkoumající subjekt zjistí nějakým vjemem stav kočky, může být tento charakterizován superpozicí stavů živá/mrtvá. To je však samozřejmě v rozporu se základním zákonem logiky – „zákonem vyloučeného třetího“ ($\vdash \alpha \vee \neg \alpha$)

§3 Mozek a duše

Mozek, jakožto hmatatelný orgán lidského těla, má jistě zcela výsadní postavení. Není totiž pouze vykonavatelem nařízené práce, jak to platí o ostatních orgánech a rovněž i o celé naší tělesné schránce, i když tuto roli právě v podobě rozhodování a nařizování rovněž vykonává. Je, alespoň podle dosavadních vědeckých prací, i nositelem lidské duše a tedy tvoří, ač materiální¹¹, také nonmateriální polovinu¹² naší existence. V rámci lidské duše můžeme rozlišit podvědomí a vědomí, kterážto jsou obklopena dodnes tajemstvím a patří k nejvíc diskutovaným otázkám neurověd, filozofie i náboženství. Skrze vědomí a smyslové vnímání zpracované mozkiem vnímáme svět a svoje postavení v něm. Takto mozkiem zpracované vjemy jsou naší primární realitou. Vědomí je součástí lidské mysli, která je, řečeno velmi nepřesně, závislá na vyšších funkcích nervového systému, jako je vědomí, cílevědomé chování, odhad důsledků naší činnosti, vůle, paměť, schopnost učení, emoce, představivost, sny i mystické vytržení. Mysl-duše obsahuje, jak již bylo řečeno, složky vědomé i nevědomé. Vědomí je tedy jednou z funkcí mysli, ale nevědomé složky mysli často a pravidelně do vědomí vstupují. Nevědomé a podvědomé procesy přitom reprezentují přibližně 98% mozkové aktivity (tento výklad může vyvolat dojem scientistického pojetí eseje – slouží však pouze k pozdější demonstraci omezenosti našeho mozku). Vědomí ani podvědomí však nelze nijak vědecky analyzovat a nelze je deklasovat na kvantitu či intenzitu elektrických vzruchů ani na posloupnost chemických reakcí.¹³

To, zda neurovědy mohou nějakým způsobem přispět k vysvětlení subjektivity vědomí zůstává otevřeným problémem reálných věd. Filozofové a vůbec humanističtí vědci tvrdí, že přístup k řešení problému vědomí z hlediska přírodních věd je zbytečný a neplodný, protože přírodní vědy redukuje problém vědomí a duše na studium nervových výbojů a chemických spojení mezi neurony.¹⁴ To je jistě možné, a proto se zaměříme na vnímání mozku, potažmo nás, a jeho omezenost z hlediska metafyziky.

Vnímání reality je určeno charakterem naší duše, jakožto i charakterem světa, ať už vědomého či nevědomého, ve kterém žijeme. Světem, tedy jsoucím okolím, můžeme nazvat soubor všech vlivů, elementů a fenoménů, které jedince-mysl-duši obklopují. Má-li dojít k vědecké/filosofické analýze problému a následné syntéze směřující k jednotné teorii a konečnému řešení (souhrnně tedy aktu poznání), musí duše, jako zprostředkovatel poznání, v sobě obsáhnout tento svět v nejširší možné míře. Je otázkou zda tato je schopna se takového úkolu zhostit, když uvážíme, že ona sama (příp. v souladu z předchozím výkladem i duše ostatních individuí) je součástí tohoto světa. Pro obsáhnutí světa lze však vymezit dvě pojetí:

¹¹ Tento fenomén je znám jako Descartesův substanciální dualismus (res cogitas vs. res extensa).

¹² Ponechme stranou, zda jde skutečně o polovinu.

¹³ Pozitivisticky zaměřený citát: „Vědomí tedy je a zároveň není. Je, protože jeho prostřednictvím každý vnímá svět, a není, protože není objektivně měřitelné a přímo pozorovatelné.“ (Ludwig Wittgenstein)

¹⁴ Takový přístup je ve filozofii vědomí nazýván redukcionismem.

Hodí se rovněž výrok Ernesta Nagela: „Bez studia vědomí, problém mysl/tělo by byl mnohem méně zajímavý. S vědomím je to problém beznadějný.“

- 1) jde o obsáhnutí každé elementární maličkosti a dosažení tak kvantitativní komplexity poznání.
- 2) jde o obsáhnutí složitosti a komplikovanosti fenoménů a dosažení tak kvalitativní komplexity poznání.

Výše uvedené patrně nelze zcela kvantifikovat ani kvalifikovat, nicméně je možné uvést jednoduchou shrnující rovnici, která v sobě zahrnuje obě pojetí:

$$\textbf{(Kvalita, resp. Kvantita Světa) - (Obsažnost Duše) = (Deficit Poznání)}$$

Z rovnice je přehlednou formou vidět jaký je vztah mezi světem a duší. Postupovali-li bychom scientisticky a byl-li by Deficit kladný, pak bychom zřejmě nikdy nemohli dosáhnout absolutního poznání¹⁵. Byl-li by záporný došlo by ke zvláštnímu stavu (z našeho pohledu zcela nepředstavitelnému) vrchu duše nad světem a jeho absolutnímu poznání. Nezodpovězenou otázkou samozřejmě zůstává, zda jde k poznání takto přistupovat.

Odpovědi reálných věd patrně bude, že ano. Avšak zohledníme-li i ontologii, její rozrůzněné pojetí, ale především mystiku, do které jsou zahaleny *jsoucno* a *bytí*, jakožto významy i definice těchto pojmů a zahrneme-li tedy do problému i filosofii, zjistíme, že takto zjednodušený náhled asi není možný. Domnívám se však, že pojem Deficitu můžeme zachovat, komplexnějším pojetím filosofie a metafyziky by se změnila jen levá strana rovnice.¹⁶

§4 Možnosti poznání a gnoseologický optimismus

Předpokládejme nejprve, že by Deficit Poznání byl roven 0 nebo záporný. Z toho by pak jednoduše plynulo, že jsme schopni dosáhnout absolutního poznání (jak bylo vymezeno) anebo v poznání nepřetržitě pokračovat tak, jak to s oblibou hlásají materialisté. Tento postoj nazýváme gnoseologickým optimismem. Cestou neustálého zpřesňování vědeckých poznatků lze k takovému stavu dojít, nicméně se poznání vždy bude týkat pouze ontologicky poznatelného a vědci budou vždy omezeni nejen svými mozky-dušemi, ale i svou metodou a tématem.¹⁷ Cestou ontologie, tedy skutečné nauky o *jsoucnu* a *bytí*, však musím jednoznačně prohlásit, že Deficit bude větší jak 0. I přes snahu, jakou jsem vyvinul při vymezení absolutní pravdy, musím konstatovat, že ani potom nám duše neumožňuje poznat tuto pravdu, jelikož pokud jsouci nemůže poznat sebe sama, jakožto jsoucí, a vymežit tak sebe v komplexu prostoru¹⁸ a tím pochopitelně transcendovat,

¹⁵ Pojem absolutní poznání samozřejmě není míněno poznání skutečně absolutní - od možnosti poznání duše samotnou duší (kteréžto není možné a je vyhrazeno pouze vyšším instancím rozumu) odhlížíme.

¹⁶ Rovnice by ale pak ztratila charakter matematického zápisu a levá strana by se stala výčtem ontologických souvislostí.

¹⁷ Kant se vyjadřuje o hranici poznání: „Věc o sobě je poznatelná, budeme-li o poznání usilovat hlouběji, a budeme-li při respektování veškerých pravidel logického vědeckého myšlení schopni pokročit dále.“

¹⁸ Úmyslně neříkám prostoročasu – tento pojem je ukázkovým příkladem ovlivnění filosofie přírodními vědami a zakládá mylný dojem, že prostor a čas jsou konečnými (ve smyslu úplného výčtu) dimenzemi vesmíru.

nemůže poznat ani ostatní jsoucí dokonale. Důkaz lze podat právě přes determinismus.

Dokázala-li by nějaká entita dosáhnout absolutního poznání, určit neomylně děje probíhající na subatomární a nižší úrovni stejně jako děje probíhající v gigantických rozměrech všehomíra, děje činné v prostoru, času i dalších dimenzích, dokázala by rovněž neomylně tyto děje předvídat i vysledovat do minulosti, neboť právě jsoucno a jeho systém je tvůrcem nejen toho, co jest materiální povahy, nýbrž i času a všeho dalšího, protože skrze změny v povaze věcí plyne čas. Taková entita, existující „na všech místech zároveň a v každém čase současně“, by však byla samozřejmě schopna předvídat deterministicky i svůj stav a svou pozici v komplexu prostoru, čímž se ovšem dostáváme do bludného kruhu.¹⁹

§5 Koncepce poznání a závěr

Z předchozí syntézy můžeme usuzovat na koncepci poznání, kterou nazveme „**Koncepce bludné elipsy**“. Poznání musí být nutně konečné, i když je konec zatím v nedohlednu. S poznáváním nového, co ještě poznáno nebylo, se neustále rozevírají nůžky tohoto poznání. Neustálým nárůstem komplexity poznání se však dostáváme mimo přírodní vědy, dokonce mimo filozofii, právě do oblasti, která stojí mimo lidské chápání. A tak, jak postupujeme dále, se vlastně neustále vracíme k počátku, ke jsoucnu a základním ontologickým hodnotám a zákonitostem, a jak budeme ve vědě pokračovat a odhalovat stále převratnější a (pro lidskou mysl-duši) paradoxnější či podivuhodnější řešení, budeme se stále více muset zabývat právě myslí-duší, metafyzikou. Celý proces se podobá bludné elipse, jejíž hlavní poloosa se zvětšujícím se poznáním přírodních a jiných věd (které můžeme chápat jako obsah této elipsy) neustále prodlužuje. Poznání je tak zdánlivě nekonečné a do nekonečna pokračující, vracející se však k počátku a tím, výše popsanou metodou, spějící vlastně ke konečnosti. Koncepce je aplikovatelná na všechny historické epochy a lidské bytí, jako celek.

Ačkoli toto pojetí je iniciativou čistě autorovou, přece pro něj můžeme hledat oporu v již známých a podobných koncepcích. Jednou z nich je Hegelova teorie spirály poznání, jež předpokládá, že vydáme-li se cestou rozšiřování působnosti duše a odhalování nových a nových vědeckých pravd, pohybujeme se tím od počátku po spirále, čímž se vždy po prvotní expanzi poznání vždy vracíme zpět k bodu, který leží nad počátkem. Ocitneme se tak na vyšší úrovni, nicméně v ose počátku. Hegelova a jiné teorie, ať už převráceny, původní či pochybně interpretovány, našly v historii mnohokrát své uplatnění²⁰ a jsou stále aktuální.

¹⁹ Tato dedukce však může být omezena právě lidským rozumem. Nedostává se nám pochopení, jak by bytost mohla zároveň znát-měnit komplex prostoru a zároveň znát svou pozici na všech místech zároveň. Každá změna, byť jen znalost, by tuto bytost ovlivnila. Obávám se však, že toto pojetí je příliš svázáno s naším pojetím lineárního času.

²⁰ Karel Marx se například G. Hegelem a především jeho filosofií dialektiky velmi inspiroval a ve svých dílech (*Das Kapital*, *Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie* aj.) z Hegela vychází.